

Hicrî Üçüncü Asra Kadar Tarihte Mekke Kuyuları

Yusuf Kabakcı¹

Nazife Avcı²

Öz

Su hayatın kaynağı Mekke ise Hz. İbrahim'den itibaren yerleşimin kesintisiz devam ettiği, Kâbe'ye ev sahipliği yapan ve son peygamber Hz. Muhammed'in doğduğu ve peygamber olduğu şehirdir. Ancak Mekke yerüstü su kaynaklarının hiç olmadığı, kurak ve çorak bir bölgedir. Burada yerleşik hayatın başlamasının temel sebebi zemzem suyudur. Ancak Cürhümlüler şehri terk ederken Zemzem Kuyusunu iyice kapattıklarından asırlarca kullanılamamıştır. İşte özellikle bu dönemde Huza'alılar tarafından kendilerinin ve misafirlerin su ihtiyacını karşılamak için pek çok kuyu açılmıştır ama hepsi içilebilir mahiyette değildir. Bu çalışmada Zemzem'in ilk çıkışından hicrî üçüncü asra kadar Mekke'de açılan kuyuların bir panoramasını ortaya konmaya çalışılmıştır. Önce şehrin coğrafi yapısı ve iklimi, sonra zemzemden bahsedilmiştir. Devamında Zemzem Kuyusunun kapalı olduğu dönemde kullanılan kuyular anlatılmıştır ki bu dönemde toplam yirmi altı kuyunun varlığı tespit edilmiştir. Daha sonra câhiliye döneminde zemzem bulunmasından sonra açılan yedi kuyu ve hicrî ilk iki asırda açılan yirmi dokuz kuyu hakkında bilgi verilmiştir. Çalışma sonuç bölümüyle bitmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mekke, Kâbe, Su, Zemzem, Mekke Kuyuları.

Kabakcı, Yusuf & Avcı, Nazife (2024). Hicrî Üçüncü Asra Kadar Tarihte Mekke Kuyuları, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 599-624.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1476795>

Geliş Tarihi	01.05.2024
Kabul Tarihi	26.09.2024
Yayın Tarihi	30.09.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

¹ Doç. Dr. Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye, yusuf.kabakci@usak.edu.tr, ORCID: 0000 0002 4553 1417

² Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak, Türkiye, nazifeavci81@gmail.com, ORCID: 0000 00002 0269 1015

Mecca Wells in History until the Third Century Hijri

Yusuf Kabakcı¹

Nazife Avcı²

Abstract

Water is the source of life, Mecca stands as a city uninterruptedly settled since the time of Prophet Abraham and it is renowned as the birthplace of Prophet Muhammad and the home of the Kaaba. But Mecca is an arid and barren region with no surface water resources. The start of settled life in this region can be attributed to the precious Zamzam water. It remained inaccessible for centuries after the Jurhumeans sealed it upon their departure from the city. During this period, the Huza'als dug numerous wells across the city, both within its core and on its outskirts, to fulfill their own and their guests' water requirements. However, not all of these wells were potable. This study aims to provide an overview of the wells drilled in Mecca from the emergence of Zamzam until the third century AHİCRÎ First discussion on the city's geographical structure and climate and the distinctives of Zamzam water. Subsequently, discussion is directed towards the wells utilized during the period of Zamzam's closure, identifying a total of twenty-six such wells. Following this, seven wells from the pre-Islamic Jāhiliyyah period and twenty-nine wells from the first two Islamic centuries are given. The study concludes in an evaluative summary.

Keywords: Islamic History, Mecca, Kaabe, Water, Zamzam, Mecca Wells.

Kabakcı, Yusuf & Avcı, Nazife (2024). Mecca Wells in History until the Third Century Hijri, *Turkey Journal of Theological Studies*, 8 (3), 599-624
<https://doi.org/10.32711/tiad.1476795>

Date of Submission	01.05.2024
Date of Acceptance	26.09.2024
Date of Publication	30.09.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Associate Professor, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, The Department of Islamic History, Uşak, Türkiye, yusuf.kabakci@usak.edu.tr, ORCID: 0000 0002 4553 1417

² Uşak University, Graduate Education Institute, Uşak, Türkiye, nazifeavci81@gmail.com, ORCID: 0000 00002 0269 1015

Giriş

Su tüm canlılar için hayatın kaynağı ve vazgeçilmez ögesidir.¹ İlk insan Hz. Âdem su-toprak karışımı balçığa mahiyetini bilmediğimiz bir şekilde ilahî ruh üflenmesiyle yaratılmıştır.² Mekke ise yeryüzünde ilk mabedin inşa edildiği,³ Hz. İbrahim'in oğlu İsmail ile eşi Hacer'i bıraktığı ziraat yapılmayan bir vadide⁴ kurulmuş bir şehirdir. Mekke, iklimi, coğrafi yapısı ve tarıma elverişsiz toprak yapısı sebebiyle yerleşim açısından çok uygun olmasa da Zemzem suyunun etkisiyle göç almaya başlamış ve Kâbe-i Muazzama'nın varlığından dolayı İslâmiyet'ten önce de Arap Yarımadası'nın en önemli şehri olmuştur.⁵ Müslümanların kiblesi ve yeryüzündeki yerleşim birimlerinin merkezi olması sebebiyle Kur'an-ı Kerim'de "ümmü'l-kurâ/şehirlerin anası"⁶ olarak nitelendirilmiştir.⁷ Ne var ki şehir ve civarında cârî bir su kaynağı bulunmamaktadır. Mekkeliler tarımsal üretim eksikliğini ticaret ve hayvansal ürünler sayesinde büyük oranda aşsalar da su alternatifi olmayan bir maddedir. Şehir nüfusunun özellikle hac mevsimlerinde daha da çoğaldığı ve Mekkelilerin bu işten nemalandıkları dikkate alındığında meselenin her açıdan ne kadar hayatî öneme haiz olduğu daha da kolay anlaşılacaktır. Mekke müşriklerinin Hz. Muhammed'e "*Ey Muhammed! Şüphesiz sen bizim sana arz ettiğimiz hiçbir şeyi kabul edecek değilsin. Sen iyi bilmektesin ki beldesi bizimkinden daha dar, suyu bizimkinden daha kıt ve geçimi bizimkinden daha şiddetli kimse yoktur. Rabbine bizim için dua et de etrafımızı kuşatan şu dağları bizden uzaklaştırsın, bizim için beldemizi genişletsin ve beldemizden Şâm ve Irak'taki gibi nehirler akıtsın.*"⁸ Şeklindeki talepleri de Mekke'nin o dönemdeki su sıkıntısının mahiyetini ortaya koymaktadır.

Binaenaleyh Hicaz yer üstü su kaynakları bakımından yetersiz olduğundan kuyular büyük önem arz etmiş; bölgede tarım arazileri, yerleşim yerleri, otlaklar ve kabilelerin geçeceği yol güzergâhları kuyulara göre belirlenmiştir.⁹ Özellikle Zemzem Kuyusunun kapalı olduğu dönemde Mekke ve civarında çok sayıda kuyu açılmıştır. Şehirdeki yegâne su kaynağı kuyular olduğundan bu durum sahipleri adına bir itibar vasıtası sayılmış, cahiliye döneminde Kureys'in her kolu kendi mahallesinin girişine kuyu kazdırmış,¹⁰ kabile reisleri için bu bir övünç vesilesi olmuştur.¹¹ Su çıkan hemen her yere kuyu kazılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı da Zemzem'in ilk çıkışından hicrî üçüncü asra kadar Mekke'de açılan kuyuların bir panoramasını ortaya koymaktır. Böylece bu kadar sıcak ve kurak bir yerde kesintisiz ve hareketli insan yaşantısının vasıtaları ortaya konmuş olacaktır.

¹ el-Enbiyâ 21/30; en-Nur 24/45.

² el-Hicr 15/28-29; Sâd 38/71-72.

³ Âl-i İmrân 3/96.

⁴ İbrahim 14/37.

⁵ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/101; Mustafa Sabri Küçükkaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2003), 8.

⁶ el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

⁷ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/556.

⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1955), 1/296.

⁹ Hüseyin Kayapınar, "Kuyular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/510.

¹⁰ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 2/147.

¹¹ Abdülazîz b. İbrâhim el-Ömerî, *el-Hiref ve's-sinâ ât fi'l-Hicâz fi 'asri'r-Resûl* (Riyad: Dâru İsbiliya, 2000), 215.

Ülkemizde özellikle son yıllarda Mekke'nin dinî, siyasî ve tarihî önemi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat husûsiyetine binaen Zemzem dışında şehrin su kaynakları konusunda yapılmış müstakil bir çalışma yoktur. Çalışmanın temel kaynakları İbn Hişâm (ö. 218/833), İbn Sa'd (ö. 230/845),¹² Ezrakî (ö. 250/864),¹³ Fâkihî (ö. 278/891-892),¹⁴ Belâzürî (ö. 279/892-893),¹⁵ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve Eyüp Sabri Paşa'nın (ö. 1308/1890)¹⁶ eserleridir. Ayrıca Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın Haremeyn temalı çalışmaları, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin muhtelif maddeleri, değişik kitap ve makale çalışmalarından da istifade edilmiştir. Şahıs ve kavramların yazılışlarında TDV İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Müellifler kuyuları anlatırken standart bir usul takip etmedikleri ve hatta aynı kuyuyu farklı yerlerde zikrettiklerinden başlıklandırmada ilk dönem kaynakları arasında en sistematik olan Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke* adlı eseri esas alınmıştır. Buna göre Zemzem, Zemzem'in kapalı olduğu zamanlarda açılan ve Zemzem'in tekrar keşfinden sonra açılan ve İslâmî dönemde açılan kuyular şeklinde bir sıralama takip edilmiştir. Aynı şekilde kuyuların anlatılmasında da Ezrakî'nin sıralaması esas alınmış ancak onun zikretmediği kuyular da aralara eklenmiştir.

1. Mekke'nin Coğrafi Yapısı ve İklimi

Mekke, Kızıldeniz sahilinden yaklaşık 80 kilometre içeride,¹⁷ dört tarafı dağlarla çevrili, Serât dağ silsilesi içerisinde bulunan bir vadide yer almaktadır.¹⁸ Şehir, doğusunda eteğinde Sefa ve Merve tepelerinin bulunduğu Ebûkubeyns, batısında Kuaykiân, kuzeydoğusunda Sebîr ve Hz. Peygamber'in sık sık inzivaya çekildiği ve ilk vahyin geldiği mağaranın bulunduğu Hira, güneybatısında Sevr dağlarıyla çevrili olan bir vadi üzerinde kurulmuştur. Tüm bu dağlar sert kayalık bir yapıya sahip olduğundan toprak altına geçemeyen yağmur suları sebebiyle şehir zaman zaman şiddetli sellere maruz kalmıştır. Bu sebeple sel sularının taşıdığı topraklardan oluşan şehrin ortasındaki kısım Batn-ı Mekke (Bekke), onun ortasında Kâbe'nin yer aldığı çukurda kalan alan ise Bathâ-ü Mekke (sel yatağındaki kumluk) olarak isimlendirilmiştir.¹⁹ Mekke halkı şehrin kuzeydoğusundan güneybatısına kadar uzanan kısma ise Vadi Bekke veya Vadi İbrahim adını vermiştir.²⁰

Arap yarımadasının üç tarafı deniz ve okyanuslarla çevrili olmasına rağmen bu su kitleleri Afrika ve Asya'nın kurak ikliminin etkisini değiştirmez. Güney'de Hint okyanusundan esen rüzgârlar zaman zaman yağmur getirirse de yazın esen şiddetli samyeli nemin iç kısımlara ulaşmasını engeller ve adeta havayı kurutur.²¹ Öyle ki

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el- Hâşimî İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001).

¹³ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhasan (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983).

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Abbâs Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehiş (Beyrut: Dâru Hadar, 1994).

¹⁵ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut, 1987).

¹⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke 1*, ed. Göker İnan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018).

¹⁷ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/155.

¹⁸ Cevâdî Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arabi kable'l-İslâm* (Beyrut, 1993), 4/7; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 9.

¹⁹ Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 9-10; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mekke", 28/555-556.

²⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/282.

²¹ Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/34.

sıcaklığın kimi zaman 50 dereceye kadar çıktığı görülür.²² Genelde Arap Yarımadası özeldir Mekke yer üstü su kaynakları bakımından tamamen fakir olup yarımada boyunca akan ve denize ulaşan tek bir nehir dahi bulunmamaktadır.²³ Kurak iklimi ve çöl karakterli bir araziye sahip olması sebebiyle bölge, dikenli bodur ağaçlar ve çalılardan oluşan cılız ve seyrek bitki örtüsüne sahiptir.²⁴ Kayalık tepelerin çokluğu ve cılız bitki örtüsü sebebiyle güneşin kavurucu etkisine maruz kalarak sertleşen toprak yağmur sularını yeterince ememediği için dağlardan vadiye doğru akan sular ani sellere dönüşmüş, Mekke ve çevresi tarih boyunca pek çok kez sel baskınlarına maruz kalmıştır.²⁵ Cahiliye döneminden itibaren sel sularının şehre ve Kâbe'ye zarar vermesini engellemek amacıyla bentler inşa edildiği bilinmektedir.²⁶ Arazi yapısı ve buharlaşma sebebiyle bu sular da aşağılara ulaşmadan kısa sürede yok olduğundan çevreye fayda sağlayamamıştır. Neticede bölge kuru vadilerle doludur.²⁷ İbn Battûta (ö. 770/1368-69), *Seyahatnâme*'sinde Mekke'ye 186 km. uzaklıktaki Rabiğ vadisinde yağmur sularının oluşturduğu ve bir müddet kurumayan nadir göletlerin varlığından bahsetmiştir.²⁸

Mekke'nin çorak toprakları bahar aylarında yağın az miktardaki yağmurlar sayesinde yeşil bir görünüme bürünmektedir. Kısmen canlanan meralar Yemen-Suriye yol güzergâhındaki şehrin konaklama merkezi seçilmesinde ve Amâlika, Cürhüm gibi kabilelerin buraya yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu sebeptir ki Mekke'nin ilk yerleşim alanları muhtemelen yağmur sonrası yeşeren dağ başları ya da eteklerindeki vadiler olmuştur.²⁹ Tarih boyunca su sıkıntısı çeken Mekke'yi cazip hale getiren Kâbe, yerleşim birimi haline getiren asıl unsur ise Zemzem olmuştur. Kâbe ile ilişkilendirilen Zemzem kutsalın parçası kabul edilmiş ve Kâbe'nin tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Cürhümîler giderken Zemzem Kuyusu'nu kapatınca şehrin yeni sakinleri kendileri ve Kâbe'nin ziyaretçilerinin su ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni kuyular açmışlardır. Ezrakî, Cahiliye döneminde Mekke ve çevresinde elli sekiz kuyunun varlığından bahsetmiştir.³⁰

²² Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/250.

²³ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân ve Mu'cemü'l-Üdeba'* (Beirut: Dârü Sâdır, 1977), 5/187; Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/37; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1/ 157.

²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/54; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 10-11; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mekke", 28/555.

²⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/54; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 10; Bozkurt - Küçükaşçı, "Mekke", 28/555; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1993, 1/158-161; Ercan Cengiz, "Cahiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar Mekke'de Sel Baskınları", *Turcology Research* 75 (2022), 486.

²⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*'da "Mekke'de Seller" başlığı altında farklı zamanlarda meydana gelen sellerden ve bu hususta alınan tedbirlerden bahsetmiştir, Belâzürî, *Fütûhu'l- Büldân*, 71-73.

²⁷ İbrahim Hasan Hasan, *Siyâsi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. Sadreddin Gümüş - İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1996), 1/23; Büyükcoşkun, "Arabistan", 3/251.

²⁸ Ebü Abdullâh Muhammed et-Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 134.

²⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/85; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 11.

³⁰ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, nşr. Neşreden: F. Wüstenfeld (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1859), 2/120. Elli sekiz kuyu bilgisi Ezrakî'nin Wüstenfeld baskısında zikredilmiştir, ancak tahkikli nüshada bu bilgi yer almamaktadır.; Kayapınar, "Kuyular", 26/511.

2. Mekke Kuyuları

Mekke’de ilk su kuyusu açanın Hz. Âdem olduğu belirtilir.³¹ Hz. İbrahim oğlu İsmail ile birlikte Kâbe’yi inşa ederken Zemzemden başka bir kuyu daha açmışlardır.³² Ancak bu kuyu sonraları Kâbe’ye getirilen hediyelerin muhafaza edildiği bir depo³³ veya mahzene dönüştürülmüştür.³⁴ Mekke için her zaman ayrı bir öneme sahip olan Zemzem, kutsal sayılmasının yanı sıra kaliteli ve bol olması sebebiyle de diğer kuyular arasında öne çıkmaktadır.

Hz. Peygamber’in dördüncü kuşak dedesi olan Kusay b. Kilâb, Mekke’nin şehirleşmesine önemli katkılar sağlamış, harem içerisine halkın su ihtiyacını karşılamak üzere develerle getirttiği suları deriden havuzlarda toplamış, yeni kuyular kazdırmıştır. Kusay’dan önce harem dışında oturan Mekke halkı su ihtiyaçlarını karşılamak üzere harem dışındaki kuyuları kullanıyorlardı. Önceleri şehir sakinlerinin ve Kâbe’yi ziyarete gelen misafirlerin su ihtiyacı halktan toplanan yardımlarla karşılanıyorken Kusay, Mekke halkını “Allah’ın komşuları”, hac için gelenleri “Allah’ın misafirleri” olarak kabul ederek bu görevi üstlenmiş ve “Sikâye” hizmetini kurumsallaştırmıştır.³⁵ Kusay sayesinde şehirleşen Mekke’de nüfus artınca zamanla yeni kuyular açılmış, kabilelere ait kuyular yaygınlaşmış, evlerin bahçelerinde kişilere ait özel kuyular açılmıştır.³⁶ İslâmiyet’ten sonra da kullanılan bu kuyuların bir kısmının daha çok su depolamak için kullanılan havuzlar şeklinde olduğu sanılmaktadır.³⁷ Öte yandan bu sular içmek için çok elverişli olmadığından tatlandırmak için süt, üzüm, hurma gibi meyvelerin kullanıldığı da bilinmektedir.³⁸

2.1. Zemzem

Hz. İsmail’in keşfettiği, anayurtları Yemen olan Cürhümlüleri’nin buraya yerleşmelerini sağlayan³⁹ Zemzem Hz. İbrahim tarafından kuyu haline getirilmiştir.⁴⁰ Fakat Cürhümlüleri şehri terk ederken kuyuyu iyice kapattıklarından Hz. Peygamber’in dedesi Abdülmuttalib’in onu yeniden açmasına kadar asırlarca kapalı kalmıştır. Zemzem Kuyusunun yerinin uzun süre bulunamamasının bir nedeni de sel sularının yerini belirsiz hale getirmesidir.⁴¹

Aslında Mekke’deki ilk kuyunun Hz. Âdem (as) tarafından kazıldığı rivayet edilmiştir.⁴² Zemzem Kuyusunun Cebrail tarafından Hz. Âdem için kazılıp Nuh tufanından sonra yerinin kaybolduğu, Kâbe’nin inşasında ortaya çıktığı ya da tarihinin Âd kavmine kadar

³¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214.

³² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/244.

³³ Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 13 (36 nolu dipnot).

³⁴ Sadettin Ünal, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/20.

³⁵ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, 1/58; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/110.

³⁶ İbn Hişâm, es-Sire, 1/147-150; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, 64-71.

³⁷ Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 13.

³⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/114.

³⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Zemzem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/242.

⁴⁰ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/9.

⁴¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/41-42; Küçükaşçı, “Zemzem”, 44/243.

⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/96.

uzandığı şeklinde rivayetler⁴³ olsa da genel kanaate göre Zemzem suyunun tarihi Hz. İbrahim, eşi Hz. Hacer ve oğulları Hz. İsmail'e dayanmaktadır. Zemzem'in yaklaşık olarak İslâmiyet'ten 4000 yıl kadar önce ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.⁴⁴

Zemzem suyuna ismi, gür bir kaynağa sahip olduğundan dolayı bol akan su manasına gelen "Zemzem", suyun akarken çıkardığı ses, Cebrail'in konuşma sesi, nereden geldiği belli olmayan ses, gök gürültüsü anlamına gelen "Zemzeme", *Zemâzîm*, *Zemmezem*, *Zümmezîm*, *Zemmizem* kelimeleriyle ilişki kurularak verilmiştir.⁴⁵ İbn Abbas, zemzemin su sesi manasına geldiğini söylemiştir. Hz. İsmâil'den dolayı Bî'ru İsmâil de denen kuyunun Hz. Hacer'in, oğlu İsmail'in yanında fışkıran suyu gördüğünde suyun akıp gitmesini engellemek için "zam zam" (yavaş yavaş ak, dur) diyerek etrafını çevirmesi sebebiyle bu ismi aldığı da söylenmiştir.⁴⁶ Farsça'da "atların su içerken çıkardıkları ses" manasına gelen "zemzeme" kelimesinden türetildiğini söyleyenler de vardır.⁴⁷ Bunların dışında bu suya Allah'ın İsmâil'e içirdiği bitmez tükenmez su, Hemzetü Cibrîl, Bereket, Seyyide, Nâfia, Madnûne, Avne, Büşrâ, Sâfiye, Berre, İsmet, Sâlîme, Meymûne, Mübâreke, Kâfiye, Âfiye, Muğziye, Tâhire, Mikdâh, Hırmıyye, Mervıyye, Mu'nise, Taâmu Tu'm, Şifâu Sekam gibi isimler verilmiş,⁴⁸ hatta bu isimlerle beraber Zemzem'e altmış kadar isim verildiği belirtilmiştir.⁴⁹ Hz. Peygamber (sav), "Allah İsmail'in annesine rahmet eylesin; eğer suyun önünü kapatmasaydı zemzem şarıl şarıl akıp giden bir ırmak olurdu" buyurmuştur.⁵⁰

Anayurtları Yemen olan Cürhümlüler, yolculukları esnasında Mekke'nin kurulduğu bölgede mola verdikleri sırada üzerinde kuşların uçtuğu bir yeri görüp orada bir su kaynağı olacağını düşünerek gönderdikleri kişiler sayesinde Zemzem'in varlığından haberdar olmuşlar ve Hz. Hacer'le suyun kullanımı konusunda anlaşmaya vardıkları sonra Mekke'ye yerleşmişlerdir.⁵¹ Zemzem, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in temellerini yükselttiği Kâbe ile bütünleşerek Mescid-i Harâm'ın kutsal mekânlarından biri haline gelmiş, Hz. İbrahim'in haccı ilan etmesiyle birlikte hacılar için Kâbe'nin kuyusu ve bütünleyicisi kabul edilmiştir.⁵² Böylece Mekke, Kâbe ve Zemzem'in varlığı sebebiyle dinî ve ticari yönden yarımada'nın önemli bir merkezi haline gelmiştir.⁵³

⁴³ Ali b. Tâceddin es-Sincârî, *Menâ'ihu'l-kerem fi ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1998), 1/281; Küçükaşçı, "Zemzem", 44/242.

⁴⁴ Zekai Şen, *Manevi ve Bilimsel açılardan Zemzem Suyu* (İstanbul: Su Vakfı Yayınları, 2006), 33.

⁴⁵ Ali b. Hüseyin Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zehab ve Me'âdini'l-Cevher*, nşr. Neşreden Muhammed Muhyiddin, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/184; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/148

⁴⁶ Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zehab*, 1/184-185; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 3/148; Küçükaşçı, "Zemzem", 44/242.

⁴⁷ Mes'ûdi, "zemzeme" kelimesinin atların ayak sesleri ya da Farslılar'ın atlarının su içerken çıkardıkları sese verilen ad olduğunu ve Sâsani krallarından Sâbûr ve yanındakilerin hac için geldiklerinde kuyunun başında su içerlerken çıkardıkları sestten dolayı suya bu ismin verildiğinden bahsetmiş, Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zehab*, 1/184.

⁴⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/67, 68; Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *Â'lâku'n-Nefise: Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 44; Eyüp Sabri Paşa, eserinde Zemzem için verilen, manalarını da tek tek açıkladığı 30 isim saymıştır, *Mi'râti'l-Haremeyn Mi'râti'l-Mekke*, 1/211-215.

⁴⁹ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/242.

⁵⁰ Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 5/105; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 140.

⁵¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/40, 41; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 5/121, 122.

⁵² Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/396; Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 72; Küçükaşçı, "Zemzem", 44/242.

⁵³ Mustafa Asım Köksal, *İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Mekke Devri* (Ankara: Öğretmenler Matabaası,

Mekke’de çoğalan Cürhümlüler daha sonraları Hz. İbrahim ve oğlu İsmail’in sünnetini terk ederek haremî hafife aldılar. Kâbe’nin saygınlığını ihlal edip dışarıdan gelenlere zulmettiler ve Kâbe’ye hediye edilen malları gasp ettiler. Güney Arabistan’dan bölgeye gelen Huzâa kabilesi ve onlara yardım eden Kinâneoğullarıyla giriştikleri mücadeleyi kaybettiler ve içerisine değerli eşyalarını attıkları Zemzem Kuyusu’nu kapatarak Mekke’yi terk ettiler. Böylece kaybolan Zemzem Kuyusu, Hz. Peygamber’in dedesi Abdülmuttalib’in yeniden ortaya çıkarmasına kadar kapalı kaldı.⁵⁴ Zaten su kaynaklarının yetersiz olduğu bölgede Zemzem suyunun da kaybolmasıyla şehir halkı başka kuyular açarak ihtiyacını gidermeye çalışmıştır.⁵⁵

Abdülmuttalib, rüyasında kendisine yeri bildirilen Zemzem Kuyusu’nu kazarak suyu çıkarmış,⁵⁶ içmek için ve el yıkamak için kullanılmak üzere iki ayrı havuz yaptırmıştı. Bir adamın burada yıkandığını görünce Zemzem’in içmek dışında başka bir şey için kullanılmasını yasaklamıştı. Sikâye görevini üstlenen Abdülmuttalib, Zemzem suyuna zaman zaman bal ve kuru üzüm karıştırarak hacılara ikram ettiği gibi develerinin sütünü sağarak Zemzem Kuyusunun yanına koyduğu havuzlara taşıtır ve hacıların hizmetine sunardı.⁵⁷ Zemzem Kuyusu yeniden açılınca suyu diğer sulara göre daha temiz, bol ve lezzetli olduğundan şehirdeki diğer kuyular terk edilmiş, böylece Zemzem Kuyusu temel kaynak haline gelmiştir.⁵⁸ Buradan anlaşıldığına göre sadece içmek için kullanılan Zemzem ihtiyacı karşıladığından var olan diğer kuyular ise temizlik, sulama gibi farklı ihtiyaçlar için kullanılmıştır. Zira yapılan araştırmalara göre Zemzem’in saf, renksiz, kokusuz, az tuzlu ve kendine has doğal bir tadı olduğu, günümüzde ise içerisinde oluşabilecek mikroplardan arındırılarak çeşitli teknolojilerle tatlandırıldıktan sonra hac ve umre için gelenlere sunulduğu belirtilmiştir.⁵⁹

Hz. Peygamber “Zemzem’in ne niyetle içilirse içilsin o amaca uygun fayda verdiğini”⁶⁰ ve “ateşli hastalıklara şifa olduğunu”⁶¹ söylemiş, “münafıkların Zemzem’i kana kana içemeyeceğini, Zemzem’i bol bol içmenin iman alameti olduğunu”⁶² belirtmiştir. Mekke’nin fethinden sonra Hz. Peygamber (sav)’in emri üzerine Kâbe’nin içerisindeki resimler Zemzem suyu ile silinmiştir.⁶³ Böylece bir nevi Hz. İsmail ile ortaya çıkan Zemzem suyu, babası İbrahim ile temellerini yükselttiği Kâbe’yi temizleyerek şirkin

1966), 23; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devri Sonuna Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991), 66.

⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Siretü’-n-Nebeviyye*, 1/113-114; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 1/90, 2/41; Küçükaşçı, “Zemzem”, 44/243.

⁵⁵ Mes’ûdî, *Mürücü’z-Zehb*, 1/184, 185; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/281; Hamevî, *Mu’cemü’l-Bıldân*, 3/148; Kayapınar, “Kuyular”, 26/511; Küçükaşçı, “Zemzem”, 44/242.

⁵⁶ Zemzem’in kazılmasıyla ilgili ayrıntılı rivayetler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesâr el-Medenî, İbn İshak, Siretu İbn İshak, thk. Süheyl Zükkâr (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1978), 23-27; İbn Hişâm, *es-Siretü’-n-Nebeviyye*, 1/143-146; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/42-47; İbn Rüste, *Â’lâku’-n-Nefise: Dünya Coğrafyası*, 41-42. .

⁵⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/112, 113; M. Asım Köksal, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet* (İzmir: Işık Yayınları, 2008), 1/73; Muhamed Fatih Duman, *Kureyş Kabilesi-İslâm Öncesi Etnik, Siyasî ve Ekonomik Yapı* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2017), 281, 282.

⁵⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/43-44; Küçükaşçı, *Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, 87.

⁵⁹ Şen, *Manevî ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 110.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Matba’atü Dâru İhyâi’l-Kütübü’l-‘Arabiyye, ts.), “Menâsik”, 78; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/50; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/41; Eyüp Sabri Paşa, *Mi’râtü’l-Haremeyn Mi’rât-ı Mekke*, 1/395.

⁶¹ Buhârî, “Bidü’l-halk”, 10.

⁶² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/52.

⁶³ Ebu’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşrâf* (Beyrut, 1996), 1/ 475.

maddi ve manevî izlerinin silinmesine vesile olmuştur. Hz. Peygamber Medine'deyken de sık sık Mekke'den Zemzem suyu getirtmiş, ashabına da içmelerini ve memleketlerine götürmelerini tavsiye etmiştir.⁶⁴ Hz. Peygamber'in bu tavsiyeleri ve uygulamaları üzerine hac ve umre için Mekke'ye giden Müslümanların memleketlerine dönerken Zemzem getirmeleri ve misafirlerine ikram etmeleri bir gelenek haline gelmiştir.

Önemine binaen Zemzem hakkında makale, tez, kitap vb. müstakil birçok çalışma yapılmıştır.⁶⁵

2.2. Zemzem'in Kayıp Olduğu Dönemde Mekke'deki Su Kuyuları

Cürhümlülerle giriştikleri mücadeleyi kazanarak bir dönem şehre hâkim olan Huza'alılar yeni açtıkları kuyular sayesinde kaybolan Zemzem Kuyusu'nu arama gereği dahi duymamış, meçhul olan Zemzem biraz da kutsallaştırılarak insanların zihinlerinde bir hatıra olarak kalmıştır.⁶⁶

Kusay b. Kilâb, Mekke ve çevresinde dağınık halde yaşayan Kureyş'in kollarını bir araya toplayıp daha evvel sadece ibadet mekânı kabul edilen Kâbe'nin yakın çevresine yerleştirmişti.⁶⁷ Öncesinde harem bir yerleşim yeri olmadığından Kâbe ve çevresinde de su kuyuları bulunmuyor, halk su ihtiyacını harem dışındaki kuyulardan ve yağmur sonrası dağların eteklerinde toplanan havuz ve sarnıçlardan karşılıyordu.⁶⁸ Kâbe merkezli şehir yapılanmasını oluşturan ve sikâye görevini üstlenen Kusay, halkın ve hacıların su ihtiyacını karşılamak üzere birçok yerde su kuyusu açtırmıştır. Kureyşiler sonraki dönemlerde de hacılara ikram etmek ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hususî veya umumî birçok kuyu kazmışlar ve kuyularının sularının bol, tatlı, temiz ve berrak oluşuyla birbirlerine karşı övünmüşlerdir.⁶⁹ Hatta insanları kuyu kazmaya teşvik etmek için kuyu kazan kimsenin çıkarılan suyun çevresindeki araziye sahiplenmesi meşru görülmüştür.⁷⁰

2.2.1. Kerru Âdem Kuyusu

Mekke'de kazılan ilk kuyudur. Hz. Âdem (as), Mekke'den Mina'ya giderken sağ tarafta Şi'bi Havva'da⁷¹ Mefcer denilen mevkide bir su kuyusu kazmıştır. Kerru, kuyu ya da

⁶⁴ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/245; Mehmet Safi Bilik, "Zemzem", *Diyanet Aylık Dergi* 363 (Mart 2021), 31.

⁶⁵ Zemzem konusunda ayrıntılı bilgiler için bk. Şen, *Manevi ve Bilimsel açılardan Zemzem Suyu*; Mustafa Sabri Küçükaşçı - Kerim Han Acar, "Zemzem: Türk-İslâm Kültüründe Algılanışı", *Su Medeniyeti Sempozyumu* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, KOSKi, 2013), 476-483; Kemal Özer, *Hangi Suyu İçmeli?* (İstanbul, 2014); G. R. Hawting, "Zemzem'in ve Kâbe'nin Kuyusu'nun Kaybolması ve Yeniden Bulunması", çev. Kevser Özdoğan, *Kisbu İlahiyat Dergisi*, (Haziran 2019), 153-172; Bilik, "Zemzem", 29-31.

⁶⁶ Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 11.

⁶⁷ Kusay b. Kilâb'a dağınık halde yaşayan Kureyş kabilesini bir araya topladığından dolayı "birleştiren" mansında "el-mücemmi'" lakabı verilmiştir. Kusay ve Mekke için yaptıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hişâm, *es-Sire*, 1/117-118; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/00-52; Belâzürî, *Ensâb*, 1/50-52; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1983, 1/105.

⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64. "Bi'r" kelimesi Arapçada kuyu manasına geldiği gibi aynı zamanda su sarnıcı ya da suların toplandığı yerler için de kullanılmıştır, bk. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Firüzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 345.

⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64-67.

⁷⁰ August Bebel, *Hz. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü Dönemi*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları, 2003), 81; Fatih Oğuzay, *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2008), 64.

⁷¹ Şi'b, Arap dilinde iki dağ arasındaki boşluk, dağlar arasındaki geçit, suyun akıp gittiği dere yatağı ve toplanma bir araya gelme yeri anlamlarında kullanılmıştır. Ebü Bekr Muhammed b. Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, thk. Remzi Münir Ba'lebek (Beirut: Dâru'l-İlm Lilmelâyîn, 1987), "Şi'b", 1/343. Dağ etekleri, korunaklı, yaşam alanı

suyun toplandığı yer manasına gelmektedir. Kuyunun isminin Tihâme vadisinin adı olmasından dolayı Edam kuyusu olduğunu söyleyenler olsa da Ezrakî ve Fâkihî, Hz. Âdem'e nispetle Âdem kuyusu adının daha doğru olduğunu söylemişlerdir.⁷² Kuyunun Mekke'nin meskûn mahallelerinden en hareketli ve yoğun olan Muhassab (Bathâ) bölgesinde bulunduğu belirtilmiştir.⁷³

2.2.2. El-Yüsîre (Sîre)Kuyusu

Ezrakî, bu kuyunun adını Sîre olarak vermiş; kurak dönemlerde suyu çekilen kuyunun yağmur sonrasında sularının çoğaldığını ve halkın uzun süre bu kuyudan su içtiğini belirtmiştir.⁷⁴ Hz. Peygamber'in atalarından Lüeyy b. Gâlib'in Harem'in dışında kazdırdığı kuyudur. Yesîre şeklinde de söylenmektedir. Kusay, Harem içerisinde ilk kuyuyu açınca kadar Mekke halkı su ihtiyacını bu kuyudan ve dağ başlarındaki havuz ve biriktirilmiş suların karşılığıdır.⁷⁵ Fâkihî ise bu kuyuyu Mürre b. Ka'b'ın kazdığını belirtmiştir.⁷⁶

2.2.3. Revâ Kuyusu

Mürre b. Ka'b tarafından kazılmış olup Mekke'nin dışında Arafat'a yakın bir yerde bulunmaktaydı.⁷⁷ Dolayısıyla harem dışında yaşayan halkın su ihtiyacını karşıladıkları kuyulardan birisidir. Kaynaklarda hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.

2.2.4. Rumm Kuyusu

Revâ gibi yine Mürre b. Ka'b b. Lüey'in Arafat tarafında Urâne'ye yakın bir yerde kazmış olduğu diğer bir kuyu da Rumm Kuyusudur.⁷⁸ Mürre b. Ka'b'a ait olan Revâ ve Rumm kuyularının birbirine yakın kuyular olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.5. Humm Kuyusu

Humm kuyusu da harem dışındaki kuyulardan birisidir. Cahiliye döneminde insanların su içtiği bu kuyuyu Kilâb b. Mürre kazmıştır.⁷⁹ Ezrakî ve Fâkihî, bu kuyunun Benî Mahzûm'a ait olduğunu söyleyenlerin olduğundan da bahsetmişlerdir.⁸⁰

Sonraki dönemlerde Abdüşems b. Abdümenâf da Rumm ve Humm adlarında iki kuyu kazdırmıştır. Humm Kuyusu er-Ridm denilen seddin, Rumm Kuyusu da Hatice bt. Huveylid'in evinin yanında yer almaktaydı. Abdüşems, söylediği bir şiirde bu kuyuları

---

olmaya müsait ve yağmur sularının toplandığı yerler olması sebebiyle Mekke ve çevresindeki kabileler yerleşim alanı olarak buraları tercih etmişlerdir.

⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/96.

⁷³ Gencal Şenyayla, "Ş'ib Kavramı Işığında Ş'ibu Ebî Tâlib'in Mekânsal Tespiti", *Universal Journal of Theology* 6/1 (Haziran 2021), 301.

⁷⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/220.

⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/51; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64.

⁷⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/104.

⁷⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/220; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/104; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64.

⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/149-150; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/97; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/486.

⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/150; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/97; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/486.

⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/97.

şan ve şerefini tamamlaması için kazdığını belirtmiştir.⁸¹ Müre'nin kazdıkları Arafat taraflarındayken Abdüşems'inkilerin şehrin alt taraflarında Meyseb/Mesfele bölgesindedir.⁸²

Ezrakî, Fâkihî ve Belâzürî Rumm, Humm ve Cefr kuyularının Kilâb b. Mürre kabilesine ait olduğunu da söylemişlerdir.⁸³ Kaynaklardaki bu farklılıklar kuyuların babadan oğluna veya zamanla başka ailelere geçmesi ya da aynı adla farklı kuyular açılması sebebiyle olsa gerektir.

2.2.6. Hafr/Hafir Kuyusu

Rumm ve Humm Kuyuları gibi Mekke'de harem dışındaki kuyulardandır. Bu kuyuyu Hz. Ömer'in kabilesi olan Benî Adiyy kazdırmış, şairleri bu kuyuyu överek suyunun bol ve çağlayarak aktığını söylemişlerdir.⁸⁴ Adiyyoğullarından Huzeyfe b. Ganim, suya ihtiyaçları olmadıkları zamanlarda da bu kuyudan su aldıklarını söylemiştir.⁸⁵

2.2.7. Hafer Kuyusu

Bazı kaynaklarda Ümeyye b. Abdüşems'in bu kuyuyu kendisi için kazdığını bilgisi dışında başka bir bilgi yer almamaktadır.⁸⁶ Ezrakî'nin bahsetmediği bu kuyu başka kuyularla da karıştırılıyor olabilir.

2.2.8. Acûl Kuyusu

Acûl, Kusay b. Kilâb'ın Mekke haremî içerisinde kazdırdığı ilk kuyudur. Kusay bu kuyuyu Mekke halkı ve özellikle de hac aylarında gelen hacıların su ihtiyacını karşılamak için kazdırmıştır. Kusay'ın Acûl sayesinde suya ulaşımı bu denli kolaylaştırması sebebiyle hacılar Kusay'ı öven şiirler okumuşlardır.⁸⁷ Benî Nasr b. Muaviye kabilesinden Züveylim b. Amr en-Nasrî'nin kuyuya düşüp ölmesinden sonra (Ezrakî'ye göre bu adamı Hâşim b. Abdümenaf kuyuya itip öldürmüştür) Acûl kuyusu bir daha kullanılmamıştır.⁸⁸ Fâkihî ise bu bilgilerin dışında, kuyunun ismini Rukıyye olarak vermiş, Kusay'ın Bathâ-i Mekke'de kazdığı bu ilk kuyuya Acûl ismini verdiğini, Hişâm b. Abdimenâf'ın kuyuya ittiği adamın Züveylim b. Amr'ın kardeşi olduğunu söylemiştir.⁸⁹ Kuyu bilahare Bâbulvedâ'da Ebu Talib'in kızı Ümmü Hâni'nin evinin bahçesinde yer almaktaydı. Halife Mehdi döneminde Ümmü Hâni'nin evi ile birlikte Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiş, onun yerine Bâbü'l-bakkalîn'de başka bir kuyu kazılmıştır.⁹⁰

⁸¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

⁸² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/214 (7 nolu dipnot).

⁸³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/220, 221; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/97, 104; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64.

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/150; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/486.

⁸⁵ İbn Hişâm, bu kişinin Ebû Ebî Cehm b. Huzeyfe olduğunu söylemiştir. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/150.

⁸⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/150; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/485.

⁸⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/215; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 51; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 64.

⁸⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/215; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65. Cahiliye döneminde birisi kuyuya düşüp öldüğünde kuyu suçlu kabul edilir ve kapatılmış. Hz. Peygamber bu durumu düzeltmiştir. Ebû Yusuf, Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb. *Kitâbu'l-haraç. Dâru'l-Ma'rife*, 1979, 22; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/926.

⁸⁹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/97.

⁹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/215, (3 nolu dipnot).

2.2.9. Redm-i A'lâ Kuyusu

Bu kuyu ilk olarak Hz. Ömer'in hilafeti sırasında yaptırdığı sel bendinden dolayı⁹¹ sonraları Rem-i A'lâ olarak isimlendirilen yerde Ebân b. Osman'ın evinin yakınında Kusay b. Kilâb tarafından açılmıştır. Caḥş b. Riâb ailesine ait olan bu kuyu zamanla toz toprakla dolarak kapanmış, Cübeyr b. Mut'im b. Adî kuyuyu temizleyerek yeniden açmıştır. Kuyunun yakınlarında Hz. Muhammed'in namaz kıldığı söylenmektedir. Sonraları buraya Ubeydullah b. Abbâs b. Muhammed bir mescit yaptırmıştır.⁹² Fâkihî ise önce Zübeyr b. Ebî Bekr'e dayandırarak ismini Hummâ olarak verdiği bu kuyuyu Acûl Kuyusu'ndan sonra Abdüşems'in kazdığını belirtmiş sonra da yukarıdaki rivayetleri aktarmıştır.⁹³ Aḥbâru Mekke muhakkiki, kuyunun kendi zamanında Bi'ru Düşeyşe bi'l-Kemâliyye olarak bilindiğini belirtmiştir.⁹⁴

2.2.10. Bezzer Kuyusu

Hâşim b. Abdimenaf'ın kazdırdığı bu kuyu Handeme Dağ'ın eteğinde Müstenzer mevkiinde, Şi'bu Ebî Tâlib diye isimlendirilen alanın girişinde yer almaktaydı. Hâşim, bu kuyuyu kendi zamanında nüfusun artması ve mevcut su kaynaklarının hacılara yetmemesi sebebiyle kazdırmıştır. Hz. Peygamber'in halası Safiyye bt. Abdülmuttalib, bir şiirinde bu kuyunun suyu ile hacıları suya kandırdıklarını iftiharla aktarmıştır.⁹⁵ Müstenzer'in dibinde, Zübeyde'nin azatlısı Talûb'un evinin arkasında bulunan bu kuyuyu Ezrakî, Ebu Leheb'in kapattırdığını ve zamanla izinin kaybolduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Aḥbâru Mekke muhakkiki ise Hatmu'l-Handeme'nin altında bulunduğu için kendi zamanında Bi'r-i Hammâ diye tanınan kuyunun bu kuyu olabileceğini söylemiştir.⁹⁷

2.2.11. Secle Kuyusu

Secle Kuyusu, Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yerine doğru giden yolda bulunmaktaydı. Hâşim b. Abdimenaf'ın kazdırdığı kuyu, daha sonraki zamanlarda Cübeyr b. Mut'im b. Adî b. Nevfel b. Abdimenaf'a geçmiştir. Esed b. Hâşim'in kuyuyu Mut'im b. Adî b. Nevfel b. Abdimenaf'a hediye ettiği, sattığı ya da Abdülmuttalib'in Zemzem Kuyusu'nu keşfetmesiyle Mekke'de fazla suya ihtiyaç kalmayınca bu kuyuyu Mut'im b. Adî'ye hediye ettiği şeklinde farklı rivayetler vardır.⁹⁸ Mut'im b. Adî, hacıların bu kuyunun suyundan içmeleri için Zemzem Kuyusunun yanına deriden yapılmış bir havuz koymak istemiş, Abdülmuttalib'in de izin vermesiyle hacılara bu havuzdan su

⁹¹ Hz. Ömer döneminde Mekke'de Ümmü Neşel seli denilen büyük bir sel olmuştur. Halife Ömer, bizzat Mekke'ye gelmiş ve iki bent yaptırmıştır. Bunlardan ilki Bebbe'nin evi ile Ebân b. Osman'ın evi arasındaki Redm-i A'lâ (Yukarı Bent), diğeri ise Hammârin'de yapılan Redm-i Esfel (Aşağı Bent) veya diğer ismiyle Redm- Âli Esîd'dir. Bk. Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/168(1 nolu dipnot); Belâzürî, *Fütûhu'l- Bıldân*, 72.

⁹² Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 1/113.

⁹³ Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 4/98.

⁹⁴ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/216 (1 nolu dipnot).

⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/148; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/216; Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 4/98; Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, 65; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/485.

⁹⁶ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/216; Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 4/98.

⁹⁷ Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/217 (2 nolu dipnot).

⁹⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/148; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke*, 1983, 2/217; Fâkihî, *Aḥbâru Mekke*, 4/99, 100; Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, 65; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/485.

ikram etmiştir.⁹⁹ Halide bt. Hâşim ise söylediği şiirde Secle kuyusunu Adî b. Nevfel'e bağışladıklarını belirtmiştir.¹⁰⁰ Her hâlükârda kuyu, bir şekilde Hâşimoğullarından amcazâdeleri Nevfeloğullarına geçmiştir.

Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Ebû Süfyân ile Cübeyr b. Mut'im arasında kuyunun mülkiyeti konusunda çıkan sorun, Hz. Ömer'in Cübeyr lehine karar vermesiyle çözülmüştür.¹⁰¹ Mezkûr kuyu, Abbasiler döneminde Hammâd el-Berberî'nin halife Harun Reşid için Mescid-i Harâm'ın yanında yaptırdığı Kavârir konağının içine alınmıştır.¹⁰² Belâzürî bir başka yerde kuyunun Mescid-i Harâm'a dâhil edildiğini belirtmiştir.¹⁰³

2.2.12. Tavî/Taviyy Kuyusu

Mekke'nin yukarı taraflarında bulunan kuyuyu Abdüşems b. Abdimenâf kazdırmıştır. Kuyu, Muhammed b. Yusuf es-Sakaff'nin Beyzâ adıyla bilinen kasrının yanında yer almaktaydı.¹⁰⁴ Ahbâru Mekke muhakkiki bu kuyunun Hz. Peygamber'in doğduğu evin yakınlarında olan ve Sımatıyye diye bilinen kuyu olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁵

2.2.13. Cefr Kuyusu

Geniş bir kuyu olan ve derinliği ölçülemeyen bu kuyuyu da Abdüşems b. Abdimenâf kazdırmıştır. Kuyu, Ecyâd-ı Kebir tarafında bulunan Abdullah b. İkrime b. Hâlid b. İkrime el Mahzûmî'nin evinin önünde yer almaktaydı. Bilâhare bu evi Zübeyde'nin hizmetçisi Yaşır satın almış ve kuyu ile birlikte Ecyâd kalesinin kapısının üzerindeki abdest alınan yere dâhil etmiştir.¹⁰⁶ Ancak Fâkihî, Ümeyye b. Abdüşems'in bu kuyuyu kendisi için kazdığını söylemiştir.¹⁰⁷ Yakût ise, cahiliye döneminde Kureyş'ten her kabilenin kendi mahallesinin girişine bir kuyu kazdığını, Benî Teym b. Mürr'e'nin kazdığı kuyunun da Bî'ru Mürr'e b. Ka'b olduğunu ifade etmiş veya onu Ümeyye b. Abdüşems'in kazdığını, adının Cefru Mürr'e b. Ka'b olduğunu ve "Ben hacılar için bir Cefr (kuyu) kazdım" diye ilan ettiğini aktarmıştır.¹⁰⁸

2.2.14. Ümmü Ca'lân Kuyusu

Abdüşemsogulları'nın kazdırdığı kuyu, sonraki dönemlerde yapılan ilâveler sırasında Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiştir.¹⁰⁹ Bu kuyu hakkında sadece Ezrakî ve Fâkihî'de bilgi verilmiş, muhtemelen mescide dâhil edildiği için muahhar kaynaklarda herhangi bir aktarımda bulunulmamıştır.

⁹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/217, 221.

¹⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

¹⁰¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/100.

¹⁰² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/217; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/147-148; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/218; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/100; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/485.

¹⁰⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/217, (6 nolu dipnot).

¹⁰⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/218; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/101; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

¹⁰⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/101, 104.

¹⁰⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/2147. Yakût ayrıca Cefr'in geniş ve derin kuyu anlamına geldiğini ifade etmiş ve farklı yerlerde Cefr ile ifade edilen kuyulardan bahsetmiştir.

¹⁰⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/218; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/101.

2.2.15. Alûk Kuyusu

Mekke'nin yukarı kısımlarındaki Ebân b. Osman'ın evinin yanında yer alan bu kuyu da Abdüşemsoğulları'na aittir. Kuyu, Ömer b. Hattab'ın yaptırdığı Redm-i Â'lâ'nın yakınlarında yer almaktaydı.¹¹⁰

2.2.16. Şüfeyye Kuyusu

Benî Esed b. Abdüluzzâ'ya aittir. Ezrakî ve Fâkihî bu kuyuya Esved kuyusu da denildiğini ve kuyunun Ümmü Câfer (Zübeyde)'in evinin yanında olduğunu söylemişlerdir.¹¹¹ Ancak muhakkik Yâkut ve Belâzürî'ye dayandırarak, Ezrakî'nin bu kuyunun yeri ile onunla aynı ismi taşıyan ve Zemzem'in bulunmasından sonra kazılan Esved el- Buhterî'ye ait olan kuyunun yerini karıştırdığını, Şufeyye kuyusunun Me'zemen arasında olduğunu belirtmiştir.¹¹²

2.2.17. Sünbüle Kuyusu

Cumah kabilesinin kazdığı kuyu Halef b. Vehb el Cumahî'ye aittir.¹¹³ Fâkihî, kendi zamanında bu kuyuya Bî'r-i Übey dendiğini söylemiştir.¹¹⁴ Kuyu Mekke'nin aşağı kısmında Zübeyr b. Avvâm'ın evinin karşısında yer almaktaydı. Hz. Peygamber'in teberrüken bu kuyuya tükürdüğü ve kuyunun suyunun baş ağrısına iyi geldiği söylenmiştir.¹¹⁵

2.2.18. Ümmü Hardân Kuyusu

Bu kuyuyu ilk kimin kazdığı bilinmemektedir. Benî Cumah bendinin yanında yer alan kuyu sonrasında Cumah kabilesinin olmuştur.¹¹⁶

2.2.19. Remrem/Meramram Kuyusu

Mekke halkının ve hacıların istifade etmesi için kazılan kuyu, Sehmoğullarına aitti. Abbasiler döneminde Cafer b. Mansûr'un yaptığı genişletme çalışmaları sırasında Remrem kuyusunun da yer aldığı Benî Sehm Mahallesinin büyük bir kısmı Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiştir.¹¹⁷

2.2.20. Gamr Kuyusu

Gamr kuyusu da Sehmoğullarının aittir. Kabilenin reisi olan el-Âs b. Vâil'e ait olan kuyunun ismi kaynaklarda geçmesine rağmen nerede olduğu bilinmemektedir. Kabileden birisi söylediği şiirde hacılar için kazılan bu kuyunun suyunun gür olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ Zamanla kapanmış olmalıdır.

¹¹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/218; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/101.

¹¹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/102; Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, 55.

¹¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219 (1 nolu dipnot).

¹¹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/149; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/102; Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân*, 66; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/312.

¹¹⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/103.

¹¹⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/103.

¹¹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/103.

¹¹⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/103; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sehm (Benî Sehm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/324.

¹¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/149; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/220; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/103; Belâzürî,

2.2.21. Ümmü Ahrâd Kuyusu

Bu kuyuyu Abdüddâroğulları kazdırmıştır.¹¹⁹ Ümeyye bt. Ümeyle b. es-Sabbâk b. Abdiddâr, kendi kabilesinin kazdığı bu kuyunun suyunun deniz suyu gibi bol olduğunu belirten bir şiir söylemiştir.¹²⁰ Hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

2.2.22. Sukyâ Kuyusu

Kaynaklarda yeri hakkında farklı bilgiler bulunan bu kuyuyu Benî Mahzûm kabilesi kazdırmıştır. Kuyu, Ebû Cehil'in babası Hişâm b. Muğire'ye aittir.¹²¹

2.2.23. Sukayye Kuyusu

Benî Esed Kuyusu olarak da bilinen bu kuyuyu Benî Esed b. Abdüluzzâ kazdırmıştır.¹²²

2.2.24. Süreyyâ Kuyusu

Benî Teym kazdırmıştır. Bu kuyu, Hilfü'l-fudûl'ün kurulmasına öncülük eden Abdullah b. Cüd'ân'a aittir.¹²³ Fâkihî ise Abdullah b. Cüd'ân'a ait olan kuyunun isminin Hafîr olduğunu söylemiştir.¹²⁴

2.2.25. Naki'/Nak'a Kuyusu

Hakkında fazla bilgi bulunmayan ve kimin kazdırdığı bilinmeyen bu kuyu, Benî Âmir b. Lüey kabilesine aittir.¹²⁵ Yâkût Nak'a denilen yerin Tâif taraflarında, Mekke'ye yakın bir yer olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

2.2.26. Meymûn Kuyusu

Cahiliye döneminde Mekke'de kazılmış olan kuyuların sonucusudur.¹²⁷ Mekke'nin dışarısında yer alan kuyu, Abdüşems b. Abdimenâf'ın müttefiki olan Meymûn el-Hadramî'ye aittir. Kusay'ın, Kâbe'nin yanına koydurduğu deriden yapılmış havuzlara su getirttiği kuyulardan birisi de budur.¹²⁸ Abbasi halifesi Câfer b. Mansûr'un kabri bu kuyunun yanına yer almaktadır.¹²⁹

Abdulmuttalib zamanında Mekke haremde tatlı su kuyuları bulunmadığından insanlar var olan suların tadını yumuşatmak için içerisine üzüm ve hurma atarak içerlerdi. Ezrakî ve Fâkihî o dönemde Meymûn kuyusu ve Mekke dışında bulunan bir diğer kuyudan

Fütûhu'l-Büldân, 67; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/485; Küçükaşçı, "Sehm (Benî Sehm)", 36/324.

¹¹⁹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/149; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/222; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/107; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 66; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/312; Ahmet Lütfî Kazancı, "Abdüddâr (Benî Abdüddâr)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/177.

¹²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 66.

¹²¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/223; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/107; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹²² İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/149; Eyüp Sabri Paşa, *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*, 1/312.

¹²³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/223; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹²⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/108.

¹²⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/223; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹²⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/300.

¹²⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/222; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

¹²⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/147 (3 nolu dipnot); Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/222; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/104; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/11; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

¹²⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/11; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 65.

başka tatlı su kuyusu bulunmadığını belirtmiştir. Hatta Mülk Sûresi'nin 30. ve sonuncu ayetinin (*De ki: Suyunuz çekilirse, söyleyin bakalım, size kim bir akarsu getirebilir?*)¹³⁰ Zemzem ve Meymûn kuyuları kastedilerek indirildiği belirtilmiştir.¹³¹ Abdümenâfoğulları suyu tatlı olan Meymûn kuyusunu kazınca, bu durum diğer kabileler arasında husûmete sebep olmuş ve kabileler tatlı su kuyusu açma konusunda birbirleriyle yarışmışlardır.¹³²

Taberî, Nahl sûresinin "Kalbi iman ile dolu olduğu halde -baskıyla inkâra zorlanan kimse hâriç- kim imandan sonra küfre düşerse, küfre göğüs açarsa, bilsin ki, Allah'ın gazabı onların üzerindedir. Onlar için büyük bir azap vardır."¹³³ ayetini açıklarken Benî Muğîre'nin Ammâr b. Yâsir'i Meymûn kuyusuna batırarak işkence ettiğinden bahsetmiştir.¹³⁴

Zemzem öncesi kazılan ve bir kısmının suyunun tatlı olmadığı bu kuyular, anlaşıldığına göre Zemzem'in tekrar bulunmasından sonra atıl kalmışlardır. Fâkihî'nin kendi dönemi için belirttiği "Bu kuyulardan sadece Zemzem ve Meymûn kuyusunun suları içilmektedir"¹³⁵ sözü bunu akla getirmektedir. Suyu tatlı olmayanlar, temizlik ve ehil hayvanların ihtiyaçlarına tahsis edilmiş olmalıdır. Bazıları ise zaman içerisinde su veya başka ürünlerin depolanması içinde kullanılmıştır. Bu kadar çok kuyunun açılması öncelikle ihtiyaçla alakalı olmalıdır. Hac zamanları bu durum daha hissedilir hale gelmiştir. Diğer taraftan kabileler arası düşmanlık, rekabet ve övünme alışkanlığı da daha fazla kuyu açılmasını tetiklemiş olmalıdır. Zaten her kuyunun suyu nitelik ve nicelik bakımından eşit değildir. Zemzem ortaya çıkarılınca birçoğunun atıl kalması bu sebeple olsa gerektir.

2.3. Cahiliyede Zemzem'in Tekrar Bulunmasından Sonra Kazılan Kuyular

Abdülmuttalib kaybolan Zemzem Kuyusu'nu yeniden kazdığına Mekke'de su çoğalsa da artan nüfus, hac aylarında gelen misafirler ve zaman zaman mevsimsel olarak kuyuların sularının azalması gibi sebeplerle var olan kuyular ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığından halk su kuyuları açmaya devam etmiştir.

2.3.1. Tavî Kuyusu

Ezrakî, Tavî'yi Zemzem'den sonra kazılan kuyular arasında zikretmiş, onu Âkil b. Ebî Tâlib'in kazdığını, Mekke'nin yukarı taraflarında yer alan Muhammed b. Yusuf'un Beyzâ denilen evinin yakınlarında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abdüşems b. Abdümenâf'ın kazdığını, Âkil b. Ebî Tâlib'in ise içine dolan toprağını boşaltıp temizlediğini söyleyenlerin olduğunu da zikretmiştir.¹³⁶ Belâzürî de Âkil b. Ebî Tâlib'in İbn Yusuf Mahallesinde bir kuyu kazdığını söylemiş ancak ismi hakkında herhangi bir bilgi

¹³⁰ el-Mülk, 67/30.

¹³¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/222; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/104, 105; Duman, *Kureyş Kabilesi-İslâm Öncesi Etnik, Siyasî ve Ekonomik Yapı*, 282.

¹³² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/222.

¹³³ En-Nahl,16/106.

¹³⁴ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Kahire, 2001), 14/374; Köksal, *H. Muhammed ve İslâmiyet*, 1/354.

¹³⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/104, 105.

¹³⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/223, 224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/112.

vermemiştir.¹³⁷ Bu kuyu Zemzem'den önce Abdüşems b. Abdümenâf'ın kazdırdığı Taviyy diye bilinen kuyu olmalıdır. Zamanla kapanan kuyunun toprağını boşaltıp yeniden açtığı için Âkil b. Ebî Tâlib'in kazdığı söylenmiş olabilir.

2.3.2. Esved Kuyusu

Bu kuyu Esved el-Buhterî'ye aittir. Kuyu, Buğdaycılar Çarşısı (Hannâtîn) diye bilinen yerde Dârü'l-Esved kapısı önünde yer almaktaydı.¹³⁸ Sonraları bu çarşı Zübeydetülkebîr denilen eve dâhil edildiğinden kuyu evin altında kalmıştır.¹³⁹ Belâzürî ise kuyunun Mescid'in içine alındığını belirtmiştir.¹⁴⁰

2.3.3. Rekâyâ Kudâme Kuyusu

Kudâme b. Maz'ûn'a ait olan bu kuyu Mekke dışında, Urene'deki Edâtü'n-Nabt denilen yerde, Yesîre kuyusunun yakınında yer almaktaydı.¹⁴¹

2.3.4. Huvaytîb Kuyusu

Bu kuyu, Benî Âmir b. Lüeyy kabilesinden Huvaytîb b. Abdüluzza b. Ebî Kays'a aittir. Kuyu, Mekke vadisinin içerisinde Huvaytîb'in evinin avlusunda bulunmaktaydı.¹⁴²

2.3.5. Hâlısa Kuyusu

Mesîl denilen yerde Arafat geçidi arasında, Mescid-i İbrâhîm'in yakınında yer alan kuyuyu kimin kazdığı bilinmemektedir. Daha sonraları Abbasi halifelerinden Mehdî-Bilâh'ın eşi, Hârûn Reşid'in annesi Hayzürân'ın azatlısı Hâlısa tarafından toprağı boşaltılmıştır.¹⁴³ Fâkihî de ismini vermeden bir kuyudan bahsetmiş, kuyunun Hayruzân'ın azatlısı Hâlısa'ya ait olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴

2.3.6. Züheyr Kuyusu

Bu kuyu, Ecyâd'da Züheyr b. Ebî Ümeyye el-Mahzûmî'nin evinin yanında bulunmaktaydı.¹⁴⁵ Fâkihî, bu kuyunun isminin Ecyâd olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶

2.3.7. Humm Kuyusu

Fâkihî, cahiliyeden kalan bu kuyunun Züreyk b. Vehb el-Mahzûmî ailesine ait olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷

Yukarıda Mürre b. Ka'b ve Abdüşems b. Abdümenâf'ın da Humm ve Rumm adlı kuyular kazdıklarından bahsedilmişti. Bu durum Cefr ve Hafr kuyularında olduğu gibi aynı adla

¹³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹³⁸ Fâkihî bu kuyunun Esved el-Buhterî'ye ait olduğunu söylemiş ancak kuyunun bulunduğu yeri Hayyâtîn (Terziler Çarşısı) olarak vermiştir. Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 113.

¹³⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/113.

¹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 67.

¹⁴¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/113.

¹⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/113; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁴³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1859, 2/224.

¹⁴⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114.

¹⁴⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224.

¹⁴⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114.

¹⁴⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114.

birkaç tane kuyu bulunması veya zamanla kapanan, kullanılmaz olan kuyuların başka kabileler ya da şahıslar tarafından tekrar açılmasıyla izah edilebilir. Nitekim aynı ismi taşıyan farklı kuyular açıldığı gibi kuyuların zamanla farklı bir isim aldığı da görülmüştür.

2.4. İslâmî Dönemde Kazılan Kuyular

Burada ele alınan kuyulardan bazıları Hz. Peygamber'in vefatından sonra kazılmıştır. Zira Mekke'nin etrafındaki şehirlere nazaran su açısından her zaman yetersiz olması, açılan kuyuların kapanması veya kurumması, Kâbe sebebiyle sürekli dışarıdan gelen misafirleri ağırlaması ve ticaret kervanları için geçiş noktasında bulunması gibi sebeplerle tarih boyunca yeni su kuyuları açılmaya devam etmiştir.

2.4.1. Salâsil Kuyusu

Akabe mevkiinde, Şi'bu'l-Bey'a'da yer alan Bereketü Mîsher¹⁴⁸ olarak da bilinen bu kuyuyu kimin kazdığı bilinmemektedir. Ebû Tâlib, bu kuyuyu öven bir şiir söylemiştir.¹⁴⁹

2.4.2. Şürekâ Kuyusu

Benî Mahzûm kabilesine ait olan kuyu Ecyâd'da yer almaktaydı.¹⁵⁰ Hakkında başka bilgi bulunmayan kuyunun ne zaman kazıldığı da bilinmemektedir.

2.4.3. İkrime Kuyusu

Bu kuyu İkrime b. Hâlid b. el Âs b. Hâşim b. El Muğîre'ye nisbet edilmiştir.¹⁵¹ Kuyu, Handeme tarafında Eyser denilen vadide yer alan Ecyâd-ı Sağır'de bulunmaktadır.¹⁵²

2.4.4. Sıla Kuyusu

Ümmü Kırdân'ın dibindeki geçitte yer alan bu kuyu, Benî Mahzûm'dan Esved b. Süfyân b. Abdüsselâm'a aittir.¹⁵³ Ahbâru Mekke muhakkiki, Esved b. Süfyân'a ait olan bu kuyunun Esed de denilen Şüfeyye kuyusu olduğunu, Sıla denilen yere yakın olduğundan dolayı Sıla kuyusu denildiğini belirtmiştir.¹⁵⁴

2.4.5. Esved Kuyusu

Benî Mahzûm kabilesinden Esved b. Süfyâb b. Abdülesed'e nisbet edilen bu kuyu da Ümmü Kırdân geçidinde, Abbasi Halifesi Mehdî'nin azatlısı Hâlısa'nın kuyusunun yanında yer almaktadır.¹⁵⁵ Fâkihî, bu kuyunun isminin Esved b. Süfyân olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226, (4 nolu dipnot).

¹⁴⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/113. Fâkihî, bu kuyuyu Zemzem'den sonra kazılan kuyular bölümünde ele almıştır.

¹⁵⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/117.

¹⁵¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 67; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/301.

¹⁵² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/225; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/117.

¹⁵³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/225.

¹⁵⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/219. (3 nolu dipnot)

¹⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/298.

¹⁵⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/118.

2.4.6. Talûb Kuyusu

Şi'b-i Amr denilen yerde Ramada'da Meyseb'in yakınlarında yer almaktaydı. Ezrakî, kuyunun Benî Cumah'tan Amr b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef'e ait olduğunu söylemiş; Belâzürî ve Yâkût ise bu kuyunun değil Amr denilen kuyunun mezkûr kişiye ait olduğunu söylemişlerdir.¹⁵⁷ Talûb kuyusu, Abdullâh b. Safvân'a nisbet edilmiştir.¹⁵⁸

2.4.7. Yâkûte Kuyusu

Mina'da bulunan bu kuyuyu Hz. Ebû Bekir, kendi hilafeti döneminde kazdırmıştır. Haccâc b. Yusuf, Abdullâh b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra hasarlı kuyuyu tamir ettirmiştir.¹⁵⁹

2.4.8. Amr Kuyusu

Şi'b-i Âl-i Amr'da bulunan bu kuyu, Hz. Osman'ın oğlu Amr b. Osman b. Affân'a aittir.¹⁶⁰

Belâzürî ve Yâkût, Cumah kabilesinden Amr b. Abdillâh b. Saffân b. Ümeyye b. Halef'e ait olan bir kuyudan bahsetmiş, bu kuyunun adının da Amr olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶¹

2.4.9. Ebû Musa Kuyusu

Ebû Musa el-Eş'arî'nin Hacûn denilen mevkide Ebû Dübb mahallesinin girişinde bir kuyusu ve çardağı vardı.¹⁶² Ebû Musa bu kuyuyu Hakem olayından sonra Mekke'ye geldiği zaman kazdırmıştır.¹⁶³ Toprakla doldurulmuş olan bu kuyu hicrî 242'de halife Mütevekkil'in azatlısı Boğ'a'nın vekili Şelkân tarafından yeniden açılmıştır.¹⁶⁴

2.4.10. Sükyâ Kuyusu

Abdullâh b. Zübeyr etrafında kendisine ait bir bahçesi bulunan büyük bir kuyu kazdırmıştır. Bu kuyu, Arafat'ta iki geçidin arasında, Mina'ya giderken sağ tarafta yer almaktadır.¹⁶⁵ Fâkihî, ismini Sükyâ olarak vermediği kuyunun Abdullâh b. Zübeyr kuyusu olduğunu ve Kuaykiân'da bulunduğunu söylemiştir.¹⁶⁶

2.4.11. Şevzeb Kuyusu

Benî Şeybe kapısıyla Mescid-i Harâm'ın kapısının yanında yer alan kuyuyu Muaviye b. Ebî Süfyân'ın azatlısı Şevzeb kazmıştır. Bu kuyu hicrî 161 yılında halife Mehdî zamanında yapılan birinci genişletme çalışmaları sırasında Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiştir.¹⁶⁷ Başka bir rivayete göre Şevzeb denilen bu kişi, Mervan b. Hakem'in dayısı

¹⁵⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/225; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/301.

¹⁵⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/118; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁵⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/117.

¹⁶⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/224; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/117.

¹⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/301.

¹⁶² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/209, 225; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114; Belâzürî, bu kuyunun el-Ma'lâ denilen yerde olduğunu bildirir. *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Şenyayla, "Ş'ib Kavramı Işığında Ş'ibu Ebî Tâlib'in Mekânsal Tespiti", 301.

¹⁶³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/209, 225; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114.

¹⁶⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/114; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/302.

¹⁶⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227, 283; Şenyayla, "Ş'ib Kavramı Işığında Ş'ibu Ebî Tâlib'in Mekânsal Tespiti", 306.

¹⁶⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116.

¹⁶⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/225; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/115; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Hamevî, *Mu'cemü'l-*

Nâfî b. Alkame b. Safvân b. Ümeyye el-Kinânî'nin azatlısıdır.¹⁶⁸

2.4.12. Bekkâr Kuyusu

Mekke'de ikamet eden Bekkâr isimli Iraklı bir kimse tarafından kazılan kuyu, Zû Tuvâ'da Memâdir-i Bekkâr denilen yerde yer almaktadır.¹⁶⁹ Ahbâru Mekke muhakkiki, Zû Tuvâ denilen ve günümüzde de var olan kuyunun bu kuyu olabileceğini söylemiştir.¹⁷⁰

2.4.13. Sikâye-i Sirâc Kuyusu

Zû Tuvâ mevkiinde, Fah denilen yerde bulunan kuyu, Benî Hâşim'in azatlısı Sirâc'a aittir.¹⁷¹

2.4.14. Verdân Kuyusu

Fah'da Sikâye-i Sirâc'ın yanında yer alan kuyu, Muttalib b. Ebî Veddâ'a'nın azatlısı Verdân'a nisbet edilmiştir. Belâzürî ise Verdân'ın Saib b. Ebî Veddâ'a b. Dubeyre es-Sehmî'nin azatlısı olduğunu söylemiştir.¹⁷²

2.4.15. Burûd Kuyusu

Bu kuyu da Fah denilen yerde Mübeyyiza mahallesinin alt tarafında yer almaktadır. Kuyuyu Huzâa kabilesinden Hirâş b. Ümeyye el-Huzâî el-Ka'bî (Belâzürî'ye göre Muhterîs el Ka'bî) kazmıştır.¹⁷³

Ezrakî ve Fâkihî, bunların dışında aşağıda yer alan kuyulardan da bahsetmişlerdir. Daha çok yerleri hakkında bilgi verilen bu kuyular konusunda kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen kişilerin kendi mülklerinde bulunduğu için bu kuyular sahibinin ismiyle anılmış olmalıdır.

2.4.16. Ebû Sümeyr Kuyusu

Mefcer'de Şi'bu Hûz'da bulunmaktaydı.¹⁷⁴

2.4.17. Hıyaz b. Hişâm Kuyusu

Bu kuyu da Mefcer'de Mina yakınlarında yer almaktaydı. Yâkût ise bu iki kuyunun Uktuvâne'de olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵

2.4.18. Zeyneb bint Süleymân b. Ali Kuyusu

Ecyâd'da Şi'bu Müttekâ'da bulunmaktaydı.¹⁷⁶

Büldân, 5/300.

¹⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/300.

¹⁶⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/115; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁷⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226.(2 nolu dipnot)

¹⁷¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁷² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁷³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/115; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 68.

¹⁷⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227. (Bu ve sonraki altı kuyudan 2 nolu dipnotta bahsedilmiştir.)

¹⁷⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

¹⁷⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

2.4.19. Câfer b. Muhammed Kuyusu

Bu kuyu da Zeyneb bint Süleymân kuyusu gibi Şi'bu Müttekâ'da yer almaktaydı.¹⁷⁷ Bu da kabilelerin yaşadığı mahallelerde birden fazla kuyu olduğu, aynı kabileye mensup kişilerin kendi adlarına kuyular açtığını göstermektedir.

2.4.20. Anbese Kuyusu

Makberetü'n-Nesâra denilen yerde yer almaktaydı.¹⁷⁸

2.4.21. Ebû Cirab Kuyusu

Mina Akabesi'nde, Mina'ya giden yolun sağ tarafında bulunmaktaydı.¹⁷⁹

2.4.22. Nâfi' b. Alkame Kuyusu

Bu kuyunun Mefcer'de bulunduğu bilgisi dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸⁰

2.4.23. Muharreş Kuyusu

Muharreş el-Ka'bî de denilen bu kuyunun yeri bir şiirde Mekke'nin kuzeyinde Ten'im tarafındaki Berûd ve Beldah tepeleri arasında tarif edilmiştir.¹⁸¹

2.4.24. İbn Hişâm Kuyusu

Bu kuyu Meymûn kuyusunun yanında, Ümmü İsa binti Süheyl'in evinin arkasında yer almaktaydı.¹⁸²

2.4.25. Kesîr b. Salt Kuyusu

Kimin kazdığı bilinmeyen bu kuyu Kuday tepesinde yer almaktadır.¹⁸³

2.4.26. Muaviye Kuyusu

Bu kuyu hakkında sadece Muaviye'nin hamamının yanında olduğu bilgisi dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸⁴

2.4.27. Abdullah b. Âmir Kuyusu

İbn Âmir mahallesinde bulunan kuyuyu kimin kazdığı bilinmemektedir.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

¹⁷⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

¹⁷⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

¹⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/227.

¹⁸¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/115.

¹⁸² Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116.

¹⁸³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116.

¹⁸⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116.

¹⁸⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/116.

2.4.28. İbn Mürtefi' Kuyusu

Mekke'de Irak yolu tarafında bulunan kuyu, Muhammed b. Mürtefi' b. Nâdir b. Hâris b. Alkame'in kuyusudur. Suyu en tatlı kuyulardan biri olan bu kuyuyu Osman el-Mekkî tamir ettirmiştir.¹⁸⁶

2.4.29. Ümmü Nûmân Kuyusu

Zü Tuvâ'da yer aldığı bilgisi dışında bu kuyu hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.¹⁸⁷

Sayıdığımız bu kuyuların dışında Mekke'de kaynaklarda ismi geçen ancak ne zaman kazıldığı ve kime ait olduğu bilinmeyen Cürâb¹⁸⁸ ve Melkûm¹⁸⁹ adlarında eski su kuyuları da vardı. Yine Mekke'nin aşağısında Vetîr adında bir kuyu,¹⁹⁰ Mekke'den Medine'ye giderken Mekke ile Vadi-i Fâtîma arasında Beredân ve Tanzeb adlarındaki kuyular,¹⁹¹ Mina tarafında Şi'bu Bey'a'nın girişinde Salâsıl kuyusunun önünde bulunan Neccâr kuyusu¹⁹² da Mekke'deki su kuyularındandı.

Sonuç

Tarımsal açıdan verimsiz bir bölgede kurulan Mekke'nin dinî ve ticarî bir merkez olma özelliğini devam ettirmesi ve gelenlerin huzurlu ayrılması için su temel şarttır. Zaten şehre yerleşim zezem sayesinde olmuştur. Çalışmada Mekke ve yakın çevresinde zezemin çıkmasından hicrî ikinci asrın sonlarına kadar toplam altmış dokuz kuyunun ismi tespit edilmiştir. Kaynaklardaki bilgiler karışık ve bazen ihtilafı olduğu için verileri ve isimleri netleştirmek dikkat ve emek gerektirmiştir. Gene de varlığını tespit edemediğimiz kuyuların olması da muhtemeldir. Bu kadar kuyunun olması suya olan ihtiyaçla izah edilebileceği gibi açılan kuyuların bir kısmının uzun ömürlü olmamasından kaynaklandığı da anlaşılmaktadır. Zira bu kuyulardan bazıları sadece yağmur sularından beslenmektedir. Ayrıca her kuyunun suyu içilebilir değildir. Onlar da temizlik başta olmak üzere başka işler için kullanılmıştır. Çeşitli sebeplerle kapatılan, kuraklıktan dolayı suyu çekilen ve bakımsızlıktan zamanla kapananlar olabileceği gibi seller yüzünden dolan veya birisi düşüp öldüğünden adet olduğu üzere iptal edilen kuyular da olmuştur. Bunların bir kısmı sonraları birileri tarafından ıslah edilmiş bazıları da mahzen, sarnıç, depo ya da hapishane olarak kullanılmıştır. Neticede son derece çorak ve kurak bir belde mezkûr kuyular sayesinde yaşanabilir kalmış ve cazibesini korumuştur.

Tüm kuyular içerisinde suyunun kalitesi başta olmak üzere Kâbe'ye nispetle kutsiyeti ve tarihi geçmişi sebebiyle zezem ayrı bir yerde durmaktadır. Hâşimoğullarının, Kureys'in Benî Mahzûm, Benî Ümeyye gibi diğer etkin kollarına göre daha az kuyu açması da sikâye hizmeti ve zezemin onların kontrolünde olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Övünmeyi seven Kureyşliler bu huylarını kuyu hususunda da devam ettirmişlerdir. Yeraltı suları dışında başka kaynak da olmadığından şehrin su çıkabilecek

¹⁸⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/117, 118; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 9/413.

¹⁸⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/119.

¹⁸⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/116.

¹⁸⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/194.

¹⁹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/223. (4 nolu dipnot), Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5/360.

¹⁹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226. (1 nolu dipnot)

¹⁹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1983, 2/226. (4 nolu dipnot)

hemen her yerine kuyu açılmıştır. Bu durum aynı zamanda bölgede su bulma ve kuyu açma tecrübesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: 1. Yazar (%55), 2. Yazar (%45) Veri Toplanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30) Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%60) Makalenin Yazımı: 1. Yazar (%40), 2. Yazar (%60) Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Design of Study: 1. Author (%55), 2. Author (%45) Data Acquisition: 1. Author (%70), 2. Author (%30) Data Analysis: 1. Author (%40), 2. Author (%60) Writing up: 1. Author (%40), 2. Author (%60) Submission and Revision: 1. Author (%0), 2. Author (%20)

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Bebel, August. *H. Muhammed ve Arap İslâm Kültürü Dönemi*. çev. Veysel Atayman. İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları, 2003.
- Belâzürî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbîr b. Dâvûd el-. *Ensâbu'l-Eşrâf*. 4 Cilt. Beyrut, 1996.
- Belâzürî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbîr b. Dâvûd el-. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut, 1987.
- Bilik, Mehmet Safi. "Zemzem". *Diyanet Aylık Dergi* 363 (Mart 2021), 29-31.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Yemâme- Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cengiz, Ercan. "Cahiliye Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar Mekke'de Sel Baskınları". *Turcology Research* 75 (2022), 485-491.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fi târihi'l-'Arabi kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Beyrut, 2. Basım, 1993.
- Duman, Muhamed Fatih. *Kureyş Kabilesi-İslâm Öncesi Etnik, Siyasî ve Ekonomik Yapı*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb. *Kitâbu'l-haraç*. Y.y.: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- Eyüp Sabri Paşa. *Mi'râtü'l-Haremeyn Mi'rât-ı Mekke*. ed. Göker İnan. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1., 2018.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*. nşr. Neşreden: F. Wüstenfeld. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1859.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhasan. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Abbâs. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdümelik b. Abdillâh b. Dehiş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hadar, 1994.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-Büldân ve Mu'cemü'l-Üdebâ'*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. çev. Sadreddin Gümüş - İsmail Yiğit. 12 Cilt. İstanbul: Kayhan Yayınları, 1996.
- Hawting, G. R. "Zemzem'in ve Kâbe'nin Kuyusu'nun Kaybolması ve Yeniden Bulunması". Çev. Kevser Özdoğan. *Kisbu İlahiyat Dergisi*, 153-172.

Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed et-Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 13. 2023.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheretü'l-Lüğa*. thk. Remzi Münir Ba'lebek. Beyrut: Dâru'l-İlm Lilmelâyîn, 1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1955.

İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak b. Yesâr el-Medenî. *Sîretü İbn İshak*. thk. Süheyl Zükkâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1978.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbni Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *Â'lâku'n-Nefise: Dünya Coğrafyası*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. 2017.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

Kayapınar, Hüseyin. "Kuyular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/510-513. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kazancı, Ahmet Lütfi. "Abdüddâr (Benî Abdüddâr)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/177. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Köksal, M. Asım. *H. Muhammed ve İslâmiyet*. 2 Cilt. İzmir: Işık Yayınları, 2. Basım, 2008.

Köksal, Mustafa Asım. *İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet Mekke Devri*. Ankara: Öğretmenler Matabaası, 1966.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 2003.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sehm (Benî Sehm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/323-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Zemzem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri - Acar, Kerim Han. "Zemzem: Türk-İslâm Kültüründe Algılanışı". *Su Medeniyeti Sempozyumu*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, KOSKİ, 2. 2013.

Lings, Martin. *H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdîni'l-Cevher*. nşr. Neşreden Muhammed Muhyiddîn. thk. Kemal Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Oğuzay, Fatih. *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, 2008.

Ömerî, Abdülazîz b. İbrâhim el-. *el-Hiref ve's-sinâ'ât fi'l-Hicâz fi 'asri'r-Resûl*. Riyad: Dâru İşbiliya, 2000.

Özer, Kemal. *Hangi Suyu İçmeli?* İstanbul: Hayykitap Yayınları, 2014.

San'ânî, Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1983.

Sincârî, Ali b. Tâceddin es-. *Menâ'ihu'l-kerem fi ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem*. nşr. Neşreden Cemîl Abdullah M. el-Mısırî ve dğr. thk. Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısırî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1998.

Şen, Zekai. *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*. İstanbul: Su Vakfı Yayınları, 2006.

Şenyayla, Gencal. "Ş'ib Kavramı Işığında Ş'ibu Ebî Tâlib'in Mekânsal Tespiti". *Universal Journal of Theology* 6/1 (Haziran 2021), 292-323.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. Kahire, 2001.

Ünal, Sadettin. "Kâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.